

KAHRAMANMARAŞ İSTİKLAL ÜNİVERSİTESİ PSİKOLOJİ DERGİSİ

Dinî deneyim ve müzik ilişkisine psikolojik bakış

A psychological perspective on the relationship between religious experience and music

Oğuzhan AVAN¹

Makale Türü: Derleme

Başvuru Tarihi: 24 Aralık 2023

Kabul Tarihi: 10 Aralık 2024

Makaleye Atıf Yapmak için: Avan, O. (2024). Dinî deneyim ve müzik ilişkisine psikolojik bakış. *Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi Psikoloji Dergisi (KİÜ)*, 2(2), 65-80.

ÖZET: Din psikolojisinde dinî deneyim, olağandışı bedensel ve zihinsel yaşantıları ifade eder ve dinî deneyimin inancın bir ögesi olarak insan ile Tanrı arasında bir bağ kurduğu düşünülür. Dinî deneyimi kolaylaştıran unsurlar arasında zihin uyarıcı maddeler, meditasyon, dinî dil ve müzik yer alır. Bu araştırma, özellikle müzik ve dinî deneyim arasındaki ilişkiye odaklanarak bu etkileşimin neden var olduğuna dair farklı bakış açılarını incelemiştir. Psikanalitik kuram, din ve müziğin ortak köklerini anne karnına dayandırır; annenin sesi, doğmamış çocukta üstün bir güce inanç ve müzikle bağ oluşturur. Sinirbilimsel açıdan ise müzik, beynin tüm bölgelerini etkileyerek dinî deneyimde bilinç durumlarını değiştirebilir ve nöropsikolojik süreçleri uyararak dinî deneyimi tetikler. Evrimsel yaklaşım, din ve müziğin insana varoluşsal korkularla başa çıkma ve grup kimliği oluşturma gibi evrimsel avantajlar sunduğunu öne sürer; ayrıca, bu iki olgunun doğal ve cinsel seçim yoluyla evrimleşmiş olabileceği düşünülmektedir. Müzik, evrimsel süreçte kur yapma davranışına hizmet etmiş, din ise benzer işlevlerle topluluğu bir arada tutmuştur. Evrimsel bakış açısı, din ve müziğin güçlü bağının temelinde bu doğal ve cinsel seçim süreçlerinin yer aldığını savunur. Sonuç olarak, psikanalitik, sinirbilimsel, kültürel ve evrimsel yaklaşımlar, müziğin dinî deneyimi kolaylaştırmadaki rolüne dair çeşitli açıklamalar sunmaktadır.

Anahtar sözcükler: Dinî tecrübe, müzik, din

¹ Sorumlu Yazar, Dr., T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, oguzhanavan@outlook.com, ORCID:0000-0002-7048-3496

*Bu çalışma 5. Uluslararası Artemis Sosyal ve Beşerî Bilimler Kongresi'nde özet bildiri olarak sunulmuştur.

ABSTRACT: *In the psychology of religion, religious experience refers to extraordinary physical and mental states, considered an element of faith that connects humans with God. Several factors facilitate religious experiences, including mind-altering substances, meditation, religious language, and music. This study focuses on the relationship between music and religious experience, examining perspectives on why this interaction exists. The psychoanalytic theory suggests that the roots of religion and music trace back to the womb; a mother's voice fosters a belief in a superior power and a connection with music in the unborn child. From a neuroscientific perspective, music affects all areas of the brain, altering states of consciousness and stimulating neuropsychological processes, thus triggering religious experiences. The evolutionary approach argues that religion and music offer humans an advantage in coping with existential fears and establishing group identity, providing evolutionary benefits. Additionally, it suggests that both phenomena may have evolved through natural and sexual selection. Music may have served as a courtship behavior, while religion similarly helped maintain group cohesion. The evolutionary perspective posits that the strong bond between religion and music originates in these natural and sexual selection processes. In conclusion, psychoanalytic, neuroscientific, cultural, and evolutionary perspectives provide varied explanations for music's role in facilitating religious experiences.*

Keywords: *Religious experience, music, religion*

1. GİRİŞ

Müzik, en eski sanatlarından biri olarak insanın hayatında her zaman var olmuştur. İnsan ses çıkarmaya ve doğanın seslerini algılamaya başlamasıyla müziği hayatına almıştır. İnsan henüz daha embriyo iken kalp aracılığı ile müziğin temel unsurlarından olan ritmi hissetmiş ve insanın daha doğmadan müzik ile etkileşimi başlamıştır (Koyuncu, 2019). Schopenhauer'a göre müzik sanatların en güçlüsüdür. Ona göre müzik, müziğe duyarlı olan ruhu tamamen ele geçirme gücüne sahiptir. Müziğin insan hayatında çok önemli bir yeri olması ile birlikte, yapılan araştırmalar müziğin sadece insana değil hayvan ve bitkilere de etki ettiğini göstermektedir (Colombe, 2012).

Dinî deneyim inancın bir ögesidir ve insan ile Tanrı arasında bağ kurar (Hafız, 2015). Müzik geçmişten günümüze dinî deneyimi kolaylaştırmış ve insanın inançlarının artmasını sağlamıştır. Bu sebeple dinî deneyim ve müzik arasında yoğun bir etkileşim olduğu düşünülmektedir (Koyuncu, 2019). Dinî deneyimi kolaylaştırıcı dört unsur vardır. Bunlar: zihin uyarıcı maddeler, meditasyon, dinî dil ve müziktir (Batson vd, 2017). Bu araştırmada dinî deneyimi kolaylaştırdığı ifade edilen unsurlardan müzik ele alınmıştır. Bu sebeple bu çalışmada müzik ve dinî tecrübe etkileşiminin nedenleri açıklanmaya çalışılacaktır.

1.1. Deneyim

Deneyim, sözlükte tecrübe, görgü, deney olarak ifade edilmektedir. Deneyim/tecrübe bireyin belli bir sürede veya hayat boyu edindiği bilgilerin tamamı, yaşayarak ve deneyerek elde ettiği birikim olarak ifade edilebilir (TDK, 2024). Din psikolojisinde deneyim; bedensel, zihinsel ve ruhsal açıdan sıra dışı yaşantıları, olağandışı halleri ifade eder. Sufilerde vecd, tayyimekan, keşf, fena, Hristiyanlarda İsa ile karşılaşma gibi haller dinî deneyim kavramıyla anlatılabilir (Horozcu, 2017).

Dinî deneyimlerin incelenmesinde sıklıkla peygamberlerin yaşadıkları deneyimler öne çıkar ve birçok dinde bu durum merkezî bir öneme sahiptir. Peygamberlerin vahiy alma süreci ve mucizevi olayları, çoğu zaman Tanrı'nın varlığına dair kanıt olarak görülür. Bu olaylar, peygamberlerin kutsal güçlerle bağlantı kurduklarını göstermek amacıyla dinî anlatılarda önemli bir yer tutar (Tan, 2019). Sonuç olarak deneyim, din psikolojisinde önemli bir konumdadır.

1.2. Dinî Deneyim

Horozcu'ya (2017) göre yaşanan bir deneyimin dinî olarak kabul edilmesi, bireyin subjektif değerlendirmesine bağlıdır. Birey herhangi bir deneyiminin dinî içerikli olduğunu ifade ediyorsa, bu deneyim, dinî deneyim olarak adlandırılır. Tanrıya derinden dua eden bireyin, duasının bir anda gerçekleşmesi sonucu bireyin bu durumu Tanrı ile arasındaki ilişkiye bağlaması dinî deneyim örneğidir. Otto'ya göre dinî deneyim, doğaüstü varlığın algılanması, doğaüstü varlığın bilgisine götürecek şeylerin deneyimlenmesi ve bu varlıkla ilişkiye geçilmesidir (Kalın, 2014). William James'e göre din, bireyin kutsal gördüğü şey ile bağlantı kurmasıdır. James duyguya çok önem verir. Ona göre dinin en derin

kaynağı duygudur. Bireyler farklı inanç biçimlerinin dinî ritüellerini uygulasa da hissedilen duygular aynıdır. İnançta içinde barındıran insan Tanrı'ya yaklaşır. Dinî deneyim burada devreye girer (James, 2017). Otto da hislere çok önem verir ve dinin özünü hislere bağlar. Hisler insanı derinden sarsar. Dinî deneyim bireyseldir ve aktarılmaz (Kalın, 2014).

Dinî deneyim konusu din psikolojisinde merkezi bir öneme sahiptir. Din psikolojisinde öncü isimlerden William James din psikolojisinin merkezine dinî deneyimi yerleştirmiştir. James'in "Dinî Tecrübenin Çeşitliliği" isimli kitabı din psikolojisinde temel eserlerden kabul edilir (James, 2017). Psikoloji ve din psikolojisinde deneyim önüne aldığı sığara göre mistik deneyim, dinî deneyim, transpersonel deneyim olarak farklı deneyim türlerini ifade eder (Horozcu, 2017).

Dinî deneyim hem din bilimlerinde hem de din psikolojisinde neden bu kadar önemlidir? Bu sorunun en önemli cevabı, peygamberler veya dinî liderler, kendilerine verilen veya ortaya koydukları dini, dinî deneyimle temellendirmişlerdir. Peygamberlerin meleklerle ve Allah ile konuşması dinî deneyime örnek olarak verilebilir (Horozcu, 2017). Bu sebeple sadece din psikolojisinde değil dinin de merkezinde dinî deneyim vardır.

1.3. Mistik Deneyim

"Mistik" kelimesinin sözlük anlamı gizemli demektir (TDK, 2024). Bir deneyimin mistik olabilmesi için bu deneyimi yaşayan bireyin kendisini mistiklere özgü yaşama adanmış olmalıdır. Mistik deneyim için dindarlık şartı gerekmez. Diğer taraftan Yahudi, Hinduist, Budist, Müslüman, Hristiyan bir mistiğin yaşadığı deneyim, dinî deneyim olmakla birlikte aynı zamanda mistik deneyimdir (Horozcu, 2017).

Horozcu (2017), kendilerini ateist veya dinî inançlara bağlı olmayan bireyler olarak tanımlayan insanların da mistik deneyimlere sahip olabileceğini vurgulamaktadır. Bu bağlamda, Erich Fromm'un kendisini "ateist bir mistik" olarak nitelendirmesi örneğini kullanarak, dinsel bir inanç taşımamakla birlikte mistisizme yönelen kişilerin deneyimlerinin de mistik deneyim çerçevesinde değerlendirilebileceğini ifade eder. Mistisizm, insan ile Tanrı arasındaki bağlantının veya ilahi bir varlığın hissedilmesinin sezgi veya ani içsel farkındalık yoluyla mümkün olduğunu savunur (Peter, 2018). Mistisizmin genellikle dinî bir içerik taşıdığı da belirtilmektedir. Öte yandan, transpersonel deneyim kavramı yalnızca dinî veya mistik deneyimlerle sınırlı olmayıp, insan bilinçdışının farklı katmanlarında yer alan çeşitli ruhsal deneyimleri de kapsar. Bu bağlamda, ölüme yakın deneyimler, farklı bilinç düzeylerine ulaşma veya beden dışı algılar gibi tecrübeler transpersonel deneyimin bir parçası olarak kabul edilir (Horozcu, 2017).

Mistik deneyim ve dinî deneyim birbiriyle kesişmekle birlikte ayrışan yönleri de sahipken transpersonel deneyim, mistik ve dinî deneyimi içine almaktadır (Horozcu, 2017). Dinî deneyim ve mistik deneyim birbiriyle aynı olduğu ve aynı kökten geldiği iddiaları olmakla birlikte (Goleman, 2004)

bu iddiaları reddedip dinî ve mistik deneyimin farklı olduğu, ikisi arasında kesin bir ayrım olduğu da ifade edilmektedir (Tan, 2019).

Dinî deneyim yaşanabilmesi için Tanrı'ya iman etmenin şart olduğu ifade edilmektedir (Hemşinli, 2010). Bir deneyimin, dinî deneyim olabilmesi için, bu deneyimin dinî içerikli olması gerektiği vurgulanmaktadır. Herhangi bir inanca sahip değilken olağandışı bir deneyim yaşayarak dine yönelip, bu deneyimin etkisi ile inançlı olmuş biri, başlangıçta inançsızken deneyim sonrası inançlı olabilir. İnançsızken yaşadığı bu deneyim, bireyin kendi yorumuna göre dinî içerikli ise bu da dinî deneyimdir. Dinî deneyim yaşanması için öncelikle bir Tanrı'ya inanmanın şart olduğu düşünülmesine rağmen, dinî içerikli bir deneyim yaşadıktan sonra bir dine yönelme vakası yaygındır. Ayrıca peygamberler dinî deneyim yaşamadan önce bir dine ait değilken o tecrübe sonrasında bir dine girer.

1.4. Dinî Deneyim ve Müzik

Müzik ve din etkileşimine dair çok fazla görüş ileri sürülmüştür. James ve Otto müziğin derin duygular ve mistik durumlar uyandırmak için birincil bir araç olduğunu ifade eder. Eliade'ye göre müzik sanatların en kutsalıdır ve müziğin mutlaka kutsalı anlatması da gerekmemektedir. Müzik zaten varlığı itibarıyla kutsaldır ve dinî bir kimliği vardır. Ona göre müzik Tanrı'yı algılamadaki engelleri kaldırarak insana dinî deneyim yaşatır. Örneğin; Şamanlar için davul çok önemlidir. Dinî ayinlerde trans hali için davul kullanılır (Eliade, 2018). İnanç metafizik alan olduğu için günlük, görünür ifadeler yetersiz kalmakta ve sanat, kullanılacak bir ifade aracı olarak karşımıza çıkmaktadır. Sanat; inancın ifadesidir (Hafız, 2015). Konfüçyüs'e göre insanın kişiliğinin kusursuzlaşmasında müzik çok etkilidir. Ona göre müzik öyle bir haz getirir ki insan müziksiz yapamaz (Konfüçyüs, 2008). Sufiler arasında müzik ve dans, mistik bilinci teşvik eder. Mevlana öğrencilerine, "Bu şarkıları kaydetme konusunda endişelenme! Ve enstrümanlarımızdan biri bozulursa, önemli değil. Her şeyin müzik olduğu yere düştük" demiştir (Rumi, 1995, s. 34). Cioran, Mevlana'nın müzik ile ilişkisini "Galiba kimse Tanrı'ya giden yolları müzik ve dansla Mevlâna'dan daha fazla inşa etmemiştir." sözü ile vurgular (Cioran, 2015, s. 78).

Yaratılış hikâyelerinde sesin önemli bir yeri vardır. İbranice Kutsal Yazılarda yaratılış, Tanrı'nın ağzından çıkan sözden doğar. Avustralya Aborjinleri, rüyadan ortaya çıkan karmaşık bir şarkı sözleri modeli aracılığıyla tüm dünyalarını hafızalarında haritalandırır. Hindular için, evrenin rahminde her şey karanlık ve sessizdi, 'OM' sesini yaratan ilk harekete kadar. Bu kozmik titreşim o kadar güçlüdür ki evrendeki her şey ona bağımlıdır. Her kozmolojik efsanede ses ve müzik, Tanrı ile yeryüzünün insanları arasında önemli bir bağlantıdır (Ruffing, 2010).

İslam dininde "huşu", derin bir dinî deneyimin temel unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir. Bu kavram, namaz ve diğer ibadetlerde ortaya çıkan bir içsel hal olup, saygı, korku ve teslimiyet duygularının birleşiminden oluşan karmaşık bir ruh durumunu ifade eder. Huşu, bireyin Tanrı'ya karşı duyduğu derin saygının ve bağlılığın bir yansıması olarak tanımlanabilir. İbadet esnasında hissedilen bu içsel deneyim, kişinin ruhsal derinliğine ulaşmasını sağlayarak manevi bir deneyim yaratır.

Dolayısıyla, huşu, İslam'ın ibadet anlayışında merkezi bir rol oynamakta ve müminlerin Tanrı ile olan ilişkilerini pekiştiren önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır (Kasapoğlu, 2005).

Don Saliers (2006), “kutsal metinlerin, sadece okundukları veya konuşuldukları zamanlara kıyasla, zikredilip söylendiklerinde insan vücuduna ve insan ruhuna daha derinden taşındığını” iddia eder. Müzik, duyulabilir kılınan ruhun dilidir, ilahi olana hitap eden insan konuşmasına kökenini ve gizemini bahşeder. Dolayısıyla müzik, bir topluluğun sevinç ve kederi, övgü ve ağıt, keder ve teselliyi ifade etme ve keşfetme tarzına girer. Düzenlenmiş ses böylece tüm insan yaşamına belirli bir “kutsallık” bahşeder.

Birçok insan, dinî müzik dinlerken gözyaşlarına boğulur. Bazen varoluşsal hisler, düşünceler yaşar. Müziği oluşturan metin yalnızca okunsa, onu çok sıkıcı ya da anlamsız bulabilirler (Balzen, 2013). Dinî deneyimi, onun dinî olarak algılanması özgün yapar (Ricken, 2004). Her şey dinî olarak yorumlanabileceği gibi dinî olduğu düşünülen bir şey ise dinî değilmiş gibi görülebilir ya da dinî olarak yorumlanması söz konusu olmayabilir. Her şey dinî olarak yorumlanabilirse, bir şeyin dinî deneyim olup olmadığı özneye bağlı bir durum olur. Müzik tek başına ne dinidir ne de dinî değildir. Bu yüzden neden bazı müziklerin dinî deneyim yaşattığını anlamak için temel öge insan öznesidir (Balzen, 2013).

Müzik ve dinî deneyim arasındaki etkileşimin olduğu, din bilimleri, psikoloji ve din psikolojisi alanlarından uzmanlar tarafından ifade edilmektedir. Yapılan bazı araştırmalar da bu durumu göstermektedir. Ruffing (1997) tarafından gerçekleştirilen araştırma, müziğin dinî deneyim üzerindeki etkilerini incelemektedir. Çalışma, 35 ile 70 yaşları arasında değişen 24 kişilik bir örneklem grubunu kapsamaktadır. Bu bireylerin müziğin dinî deneyimlerine olan katkısı ve bunun nasıl bir araç olarak kullanıldığı üzerine ulaşılan sonuçlar, müziğin dinî deneyimi teşvik etmedeki önemini vurgulamaktadır. Ruffing, müziğin bireylerin ruhsal deneyimlerini zenginleştirdiğini ve dinî inançlarını derinleştirdiğini ortaya koymuştur. Bu bulgular, müziğin dinî ritüeller ve topluluklar içindeki rolünü anlamada önemli bir katkı sağlamaktadır. Müzik ve dinî deneyim arasındaki etkileşimin nedenleri üzerine çeşitli görüşler bulunmaktadır. Söz konusu görüşler arasında nörolojik, kültürel, evrimsel ve psikanalitik yaklaşımlar yer almaktadır. Nörolojik perspektif, müziğin beyin üzerindeki etkilerini inceleyerek ruhsal deneyimleri nasıl şekillendirdiğini anlamaya çalışırken; kültürel ve evrimsel yaklaşımlar, müziğin insan topluluklarındaki tarihsel ve sosyal işlevlerine odaklanmaktadır. Psikanalitik görüşler ise müziğin bireysel psikolojik durumlarla olan ilişkisini ele almaktadır. Bu çok yönlü yaklaşımlar, müziğin dinî tecrübelerine olan etkisinin karmaşıklığını ve derinliğini gösterebilir. Bu yaklaşımların görüşleri aşağıda açıklanmıştır.

1.4.1. Kültürel Yaklaşım

Kültürel faktörler, dinî deneyim ile müzik arasındaki etkileşimi açıklamada merkezi bir role sahiptir. Çeşitli çalışmalar, kültürel bağlamların müziğin dinî pratiklerdeki işlevini, özellikle grup kimliğinin inşası ve manevi duyguların güçlendirilmesi yönünden belirleyici bir unsur olarak ele almıştır.

Dinî deneyim ve müzik arasındaki kültürel etkileşim, özellikle etnomüzikoloji ve din sosyolojisi disiplinlerinde incelenen temel araştırma konularından biridir. Titon'ın etnomüzikoloji alanındaki çalışmaları, bu bağlamda önemli bir yere sahiptir. Titon, müziğin çeşitli kültürel ve dinî bağlamlarda nasıl birleştirici bir unsur olarak işlediğini, inanç sistemlerini güçlendirdiğini ve toplumsal kimlik oluşumuna katkı sağladığını araştırmaktadır. Onun araştırmaları, müziğin dinî ritüeller sırasında topluluk üyeleri arasında duygusal bağları pekiştirerek, ortak bir manevi deneyimin oluşumunda oynadığı rolü ortaya koymaktadır. Titon'a göre, bu etkileşim hem bireylerin manevi deneyimlerini zenginleştirir hem de toplumsal dayanışmayı artırır (Titon, 1992). Shelemay, müziğin kültürel miras olarak toplumsal bağları nasıl güçlendirdiğini ve dinî topluluklarda kolektif kimliklerin oluşumuna nasıl katkıda bulunduğu konusunu ele almıştır. Bu çalışmasında, Yahudi ve Hristiyan topluluklarındaki müzik pratiklerinin, cemaat içindeki dayanışmayı artırma ve manevi bağları güçlendirme işlevini detaylı bir şekilde analiz etmektedir. Shelemay, müziğin yalnızca ibadet sırasında bir araç olmanın ötesinde, topluluk üyeleri arasında derin bir aidiyet duygusu ve kimlik inşası sağladığını belirtmektedir. Bu bağlamda, müzik, dinî deneyimlerin yanı sıra sosyal ve kültürel kimliklerin pekiştirilmesinde de önemli bir rol oynamaktadır (Shelemay, 2001).

Beck tarafından, Hindu, Budist, Hristiyan ve İslam kültürlerinde müziğin dinî deneyim ile ibadet pratikleri arasındaki ilişkisini inceleyen önemli çalışmalar gerçekleştirilmiştir. Bu çalışmalar, kültürel unsurların müziği dinî uygulamaların vazgeçilmez bir parçası haline getirdiğini savunmaktadır. Beck, farklı dinî geleneklerdeki müzikal formların bireylerin manevi deneyimlerini güçlendiren bir araç olarak işlev gördüğünü belirtmektedir. Özellikle müzik, bu inanç sistemlerinin duygusal ve sosyal boyutlarını derinleştirerek toplulukların manevi kimliğini pekiştirmektedir. Beck'in araştırmaları, müziğin dinî bağlamlarda yalnızca bir ibadet unsuru değil, aynı zamanda toplumsal etkileşimi ve bireysel manevi deneyimleri zenginleştiren bir unsur olduğunu vurgular. Bu yaklaşım, müziğin inanç pratiğindeki rolünü anlamak için kültürel ve sosyal dinamiklerin göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir (Beck, 2023).

Demmrich (2020) tarafından yapılan Türk ve Alman katılımcıların karşılaştırıldığı kültürler arası araştırmada, müzikal etkinin kültüre mi bağlı, saf bir nöropsikolojik fenomen mi yoksa her ikisinin bir kombinasyonu mu olduğu araştırılmıştır. Dinî müziğin dinî deneyimi tetikleyebileceğini, ancak bunun en azından kısmen kültüre bağlı bir deneyim olduğunu göstermiştir. Bazı dinî müzik türleri, müzikal özelliklerin dinî deneyim üzerindeki nöropsikolojik etkisini de destekleyebilirken, kültürden bağımsız bir dinî deneyimi tetikleyemeyebilir. Sonuçlar her iki hipotezi de kısmen desteklemiştir. Sonuç olarak kültürel yaklaşımlar, müzik ve dinî deneyim etkileşimi konusunda, insan topluluklarındaki tarihsel ve sosyal işlevlere odaklanmaktadır.

1.4.2. Sinirbilimsel Yaklaşım

Sinirbilimsel çalışmalar, müzik ve dinî deneyimler arasındaki etkileşimi inceleyerek bu ilişkinin bilişsel ve duygusal boyutlarını anlamada değerli katkılar sağlamaktadır. Bazı araştırmalar, müziğin beyin üzerinde nasıl etkiler yarattığını analiz ederek dinî deneyimlerin duygusal derinlik ve bilişsel anlamını nasıl pekiştirdiğini gözler önüne sermektedir. Müzik, belirli beyin bölgelerini aktive ederek bireylerin ruhsal deneyimlerini güçlendirebilir ve toplumsal aidiyet hislerini destekleyebilir. Ayrıca, müziğin dinî deneyimlerde bilinç değişimlerine zemin hazırlayabileceği görülmektedir (Koelsch, 2014; Levitin, 2014; Zatorre & Salimpoor, 2013).

Sinirbilimsel ve evrimsel araştırmalar, müziğin dilin gelişiminden önce mevcut olabileceğini göstermektedir. Arkeolojik verilerin, insan topluluklarının bulunduğu her yerde ve her dönemde sürekli bir müzik üretimi olabileceğine işaret ettiği düşünülebilir. Bu durum, müziğin insan deneyimi içinde önemli bir yer tutmuş olabileceğini ve toplumsal etkileşimlerde dikkate değer bir rol oynayabileceğini düşündürmektedir. Böylelikle müzik ile insanlık tarihi arasında belirgin bir ilişki olduğu öne sürülebilir (Levitin, 1997). Müzik yapımının elli bin yıldan daha eski olması, dinî pratikte müzik, dans ve şarkı kullanımının yaygınlığını açıklayabilir (Ruffing, 2010). Ritmik uyuma dair ilk bulgular, 3,6 milyon sene önce, insanın diğer insanların ayak izlerine basarak yürümesi olarak tespit edilmiştir (Killin, 2017).

Zatorre ve Salimpoor'un (2013) yayımlanan çalışması, müzik algısının beyinde derin duygusal ve ruhsal deneyimleri nasıl tetikleyebileceğine dair önemli bilgiler sunar. Araştırmaları, müziğin ödül sisteminde yer alan ve haz duygusuyla ilişkili ventral striatum gibi beyin bölgelerini etkinleştirdiğini gösterir. Bu mekanizmalar, dinî deneyimlerde sıklıkla bulunan haz ve aşkınlık hisleriyle bağlantılıdır. Sonuç olarak, müzik, ödül ve duyguyla ilgili sinir yollarını harekete geçirerek kolektif kimlik ve ruhsal yükselme duygularını artırma potansiyeline sahiptir.

Newberg ve arkadaşları (2002) dinî pratiklerin, özellikle de müzik gibi unsurların, beyin aktivitelerini nasıl değiştirdiğini araştırır. Bu süreçte, çeşitli beyin bölgelerinin aktivasyonu ve bunların bireylerin ruhsal deneyimleri üzerindeki etkileri üzerinde durulmaktadır. Araştırmalar, ruhsal ve dinî deneyimlerin genellikle beyin içerisinde ödül ve duygusal yanıtlarla ilişkili bölgeleri harekete geçirdiğini göstermektedir. Müzik, bu bağlamda önemli bir rol oynar çünkü belirli müzikal özellikler, insanların duygusal durumlarını yoğunlaştırabilir ve manevi deneyimleri derinleştirebilir. Newberg ve arkadaşları, müziğin beyin üzerindeki etkilerini ele alırken, müziğin ruhsal deneyimleri nasıl geliştirdiğini ve toplumsal aidiyet hissini nasıl artırdığını açıklamaktadır. Müzik, aynı zamanda bireylerin sosyal bağlarını güçlendirirken, toplumsal ve kültürel kimliklerinin şekillenmesinde de etkili olmaktadır.

Azari ve arkadaşları (2001) dinî deneyimlerin hangi beyin yapılarıyla ilişkilendirildiğini ve bu deneyimlerin hangi beyin bölgelerini etkilediğini incelemiştir. Dinî deneyimlerin yaşandığı anlarda beyin aktivitelerindeki değişiklikler ve bu aktivitelerin hangi duygusal ya da bilişsel süreçlerle bağlantılı olduğu üzerine yoğunlaşmıştır. Çalışma, müziğin bu süreçteki rolüne doğrudan odaklanmamakla

birlikte, dinî deneyimlerin birçok bileşenin (örneğin ritüeller, toplumsal bağlar ve duygusal derinlik) müzikle örtüşebileceğini göstermektedir. Müzik, dinî deneyimlerin duygusal boyutunu artırarak bireylerin ruh hallerini etkileyebilir. Bu nedenle elde edilen bulgular müzik ve dinî deneyimler arasındaki bağlantıyı anlamak açısından önem arz etmektedir. Azari ve arkadaşları (2001) beyin yapılarının ve işlevlerinin dinî deneyimlerde nasıl rol oynadığını açıklayarak bu tür deneyimlerin psikolojik ve nörobiyolojik boyutlarının daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunmaktadır.

Moleküler sistemimizin atomik yapısı bir rezonans sistemidir. Çekirdekler titreşirken, yörüngelerindeki elektronlar da çekirdekleriyle rezonans halinde titreşir. Dünya atmosferinin elektrik yüklü katmanları ile insan vücudu arasında sempatik bir rezonans vardır. Dolayısıyla “kendiyile ve evrenle uyum içinde olmak” şiirsel bir kavramdan daha fazlası olabilir (Guzzetta, 1991).

Müziğin, daha ilkel olan arka beyin ile beynin daha gelişmiş bölgeleri olan sol, sağ ve prefrontal loblar üzerinde etkili olabileceği öne sürülmektedir. Bunun yanı sıra, müziğin dinî deneyim üzerinde belirgin bir etki yaratabileceği düşünülmektedir çünkü müzik, dinî deneyimleri şekillendiren bir araç olarak beynin farklı bölgelerini harekete geçirebilir. Bu bağlamda, müziğin hem duygusal hem de bilişsel işlevleri üzerinde derin etkiler yaratma potansiyeli olabileceği ifade edilmektedir (Ruffing, 2010).

Schumaker’a (1995) göre dinî deneyimler, belirli müzikal özellikler nedeniyle müzik tarafından ortaya çıkarılabilen değiştirilmiş bilinç durumlarıdır. İdeal olarak tamamen enstrümantal müziğin monotonluğu, tekrarı ve basitliği, davul çalmaktan, gong çalmaktan veya alkışlamaktan bildiğimiz gibi nöropsikolojik süreçleri (teta beyin dalgaları) uyarır ve bu da dinî deneyimi ortaya çıkarır. Sonuç olarak, sinirbilim alanı, müzik ve dinî deneyim etkileşiminin neden olduğuna dair çeşitli araştırma sonuçlarından yola çıkarak önemli açıklamalar sunmaktadır.

1.4.3. Psikanalitik Yaklaşım

Psikanalitik kuram, müzik ile dinî deneyim arasındaki ilişkiyi, bireyin içsel duyguları ve sembollerini anlamaya yönelik bir çerçevede inceler. Müziğin, bir ifade aracı olarak işlev gördüğü ve dinî ritüellerin toplumsal dinamikleri zenginleştirerek bireylerin manevi deneyimlerini güçlendirdiği ileri sürülmektedir. Ayrıca, müziğin bilinçdışı arzular ve korkular üzerindeki etkisi, dinî deneyimlerin bireyin kimlik ve aidiyet hissini pekiştirmede önemli bir rol oynadığını göstermektedir (Kernberg, 2000; Sterba, 1965). Yapılan araştırmalar, müzik ve dinî ritüellerin bireylerin toplumsal aidiyet duygularını güçlendirdiğini ve bu dinamiklerin psikanalitik açıdan nasıl değerlendirilebileceğini incelemektedir. Bu çerçevede, müzik, dinî deneyimlerin sosyal boyutlarını derinleştiren önemli bir unsur olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda müzik, bireylerin toplumsal kimliklerini pekiştirirken, dinî pratiğin de daha zengin bir deneyim haline gelmesine katkı sağlamaktadır (Gilman, 2019).

Jones, dinî deneyimlerin psikanalitik transferans kavramıyla bağlantısını incelerken, bireylerin geçmişteki deneyimlerinin günümüzdeki inanç ve ritüellere nasıl yansıdığını araştırır. Bu süreçte

müziğin rolü, duygusal ifadelerin yanı sıra toplumsal aidiyetin güçlendirilmesinde belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmektedir. Dolayısıyla, müzik bireylerin psikolojik dinamiklerini şekillendiren önemli bir etken olarak öne çıkmaktadır (Jones, 1991).

Oberhoff'un (2005) psikanalitik kuramı, müzik ve din arasındaki güçlü bağın, çocuğun anne karnındaki ilkel deneyiminden ortaya çıktığını düşünür. Doğmamış çocuk tarafından her şeye gücü yeten bir yüce anne deneyimi, daha sonra her şeye gücü yeten bir üstün güce olan inanca yol açar; anne sesinin perdesi, daha doğmadan çocuğun müzik zevkini şekillendirir. Bu nedenle, dindarlık ve müziğin ortak kökü, doğum öncesi annenin sesini dinlemektir (Demmrich, 2020). İnsanın işitme sistemi doğumdan önce gelişir. 18. haftadan itibaren fetus etrafındaki sesleri işitir. Fetus, konuşulan dilin ritmik biçimini işiterek içselleştir. Fetüse ana dilinden farklı bir dil dinletildiğinde, bilişsel işleme yükünün arttığı tespit edilmiştir (Minai vd, 2017). Anne, doğum öncesi dönemde fetus tarafından büyük, hareketli ve sesli bir şekilde algılanır. Bu durum müzik için olduğu kadar din için de temel oluşturur. Annenin bedenindeki sesleri duymak ve sesinin rahim içinde işitilmesi, fetüste müzikal duygunun temelini oluşturur (Parncutt ve Kessler, 2007).

Sonuç olarak psikanaliz, müziğin ve dinî deneyimlerin bireylerin içsel dünyalarında nasıl etkileşime girdiğini anlamada önemli bir çerçeve sunar. Müzik, bireylerin duygusal durumlarını ifade etme ve toplumsal bağlar kurma açısından kritik bir rol oynar. Dinî inançlar ise bireylerin kimlik gelişiminde belirleyici etkiler yaratarak, psikolojik dinamiklerin şekillenmesine katkıda bulunur (Jones, 1991). Bu bağlamda, psikanalitik kuram, dinî ritüellerin ve müziğin bireysel ve toplumsal deneyimler üzerindeki derin etkilerini ortaya koyar.

1.4.4. Evrimsel Yaklaşım

Din ve müziğin, insana evrimsel bir avantajı vardır. İnsan, kendisinin sürekliliğini temsil ettiği için, kendisini iki kültürel sembol sistemi olan müzik ve din ile özdeşleştirerek varoluşsal korkuyla baş eder. Bu da insana evrimsel bir avantaj sağlar (Allesch, 2013). Müzik, toplumsal kimlik işlevi görür ve kişisel ve toplumsal bir semboldür (Şenel, 2013). Dinin en önemli işlevi grup işbirliğini artırmasıdır. Bu açıdan din insana fayda sağlar (Alcorta ve Sosis, 2005).

Darwin, müziğin üreme başarısını artırmak için, erkeğin dişiyeye kur yapma aracı olarak cinsel seçim yoluyla evrimleştiğini iddia eder. Müzik, çoğu hayvan türünün üreme mevsiminde kur şarkılarına ve reklam çağrılarına benzer bir şekilde işler (Darwin, 2019). 20. yüzyılda ise müzik, grubun iş birliği yapması, diğer gruplarla rekabet gibi grup işlevine faydaları açısından tanımlanır. Müzik, grup kimliği, koordinasyonu gibi özellikleri güçlendiren bir araçtır. Grup ritüeli, bir bilgi sistemidir. Müzik ise ritüeli güçlendiren bir sistem olarak gelişmiştir. Müzik ve grup ritüelleri birlikte evrimleşmiştir (Brown, 2000).

Müzik önceleri biyolojik temellerle, eş seçiminde ve türün devamında yardımcı konumdayken daha sonra müzik kültürel bir araç olmaya doğru değişim göstermiştir (Alpaydın, 2021).

“Müziğin çok eski zamanlardan itibaren ağıt, ayin ve ritüellerde, insanları ortak bir duyguda buluşturma şeklinde bir sosyal işlevi olduğu düşünülür. Kolektif çalışmada, örneğin ava gidildiğinde veya tarlada çalışılırken devamlı olarak ses çıkartmak demek aynı zamanda, gözlerin görmeyeceği uzaklığa veya noktaya “hayattayım, her şey yolunda” mesajını vermek, verebilecek yakınlıkta olmak demek. Büyük ve küçükbaş hayvanlara asılan ve onlar yürüdükçe ses çıkartan çingirakların benzer bir işleve sahip olduğunu da biliyoruz” (Alpaydın, 2021, s.94).

Şaman, dünyanın her köşesinde bulunmuştur. Avcı toplayıcı topluluklarda şaman evrenseldir. Şaman, hastaları tedavi eder, avlanmada yardım eder, ölümlerle iletişim kurar, insanları kötü ruhlardan korur, kehanette bulunur (Winkelman, 2000). Bu şamanistik uygulamaların tüm dünyadaki zaman, mekân ve kültürler arasındaki benzerlikleri, yayılma ile açıklanamaz. Bu durum şamanizmin ortak bir psikobiyolojik temeli olduğunu gösterir. Şamanların bu özellikleri, dinin ilk temellerini meydana getiren biyososyal ve nörofenomenolojik yapılara işaret eder (Sanderson, 2008). Şamanik şifa ritüelleri, şarkı söyleme, özellikle ilahi söyleme, davul çalma ve dans etme gibi çok sayıda ritmik tekrarı kapsar. Bu ritüeller değişmiş bilinç durumuna ve “anormal deneyimlere” sebep olabilir. Bu durumlar, fiziksel ve psikolojik sağlık için fayda sağlıyor olabilir (McClenon, 2001).

Ritüeller ve dinî inançlar, insanın daha uzun ve sağlıklı yaşamasına ve daha çok çocuk yapmasına yol açıyor. Üreme başarısı, dinin bir adaptasyon olduğunu gösterebilir (Sanderson, 2008). Dinler, doğum yanlısıdır ve kadının doğurgan döneminde cinsel ilişkiyi teşvik eder. Dinler aynı zamanda bebek öldürme ve kürtaja da karşıdır (Reynolds ve Tanner, 1995). Evrimsel din teorilerinin, adaptasyoncu olan ve adaptasyoncu olmayan biçimi vardır. Adaptasyoncu olmayan sava göre, dinî kavramlar evrimleşmiş adaptasyonlar değil, adaptasyon olan bilişsel yapıların yan ürünleridir. Adaptasyoncu sav ise, fiziksel ve zihinsel sağlık, uzun ömür, sosyal uyum gibi faydaları vurgular. Adaptasyoncu sava göre, şamanın rolü evrenseldir ve insanın faydasına çalışmıştır. Dinin fiziksel ve zihinsel sağlık üzerinde olumlu etkileri olabilir. Dinler çok çocuk yapılması taraftarıdır. Daha dindar bireyler daha çok çocuk yapma eğilimi taşır (Sanderson, 2008). Bu durum dinlerin, insanın ve toplumun hayatta kalmasına ve üremesine katkı sağlamıştır. Sanderson’a (2008) göre dinî inanç ve uygulamaların tüm özelliklerinin evrimleşmiş uyarlamalar olduğunun söylenemez. Ona göre, dinlerin bazı özellikleri uyarlamalardan ziyade yan ürünlerdir.

Miller’in evrimsel psikoloji perspektifinden müzikle ilgili çalışmaları, müziğin yalnızca cinsel seçimde avantaj sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda sosyal yapıların ve grup kimliğinin inşasında merkezi bir rol oynadığını vurgular. Miller, müziğin bireyler arasındaki sosyal bağları kuvvetlendirdiğini ve aidiyet hissini güçlendirdiğini belirtir. Özellikle dinî ritüellerde, müziğin bireyleri topluluğa entegre eden ve grup içindeki rollerini sağlamlaştıran bir araç olarak işlev gördüğünü ileri sürer. Bu bağlamda

müzik, evrimsel açıdan yalnızca bireysel çekiciliği artıran bir unsur değil, aynı zamanda kolektif bağları pekiştiren önemli bir araçtır (Miller, 2001). Benzer şekilde, Dunbar müziğin dinî toplulukları birleştirici işlevini ele alır. Araştırmalarında, dinî ritüeller sırasında müziğin katılımcıların sinir sistemlerini uyumlu hale getirdiğini ve bu uyumun topluluk içinde aidiyet ve bağlılık duygusunu artırdığını ifade eder. Dunbar'ın bulguları, müziğin grup içinde koordinasyon ve dayanışmayı sağlama işlevinin evrimsel temellerini ortaya koyar (Dunbar, 2012).

Evrimsel perspektife göre, müziğin dinî deneyimlerle ilişkisini inceleyen önemli çalışmalardan biri, Jordania'nın (2011) eseridir. Jordania, müziğin ilkel topluluklarda sosyal bağları pekiştirme amacıyla kullanıldığını ve ritüel çerçevesindeki müzikal deneyimlerin grup kimliğini güçlendirdiğini öne sürmektedir. Ona göre, ritmik ve müzikal öğeler, insanların ortak hareket etme kapasitesini artırarak topluluk bütünlüğüne katkıda bulunmuştur. Modern dinî ritüellerde müziğin, bu işlevi sürdüren bir araç olarak aidiyet duygusunu güçlendirdiği, bireylerin toplulukla özdeşleşme sürecine katkı sağladığı düşünülmektedir. Benzer bir şekilde, Wilson (2000) müzik ve ritüelin evrimsel olarak "sosyal tutkal" rolünü oynadığını belirtir. Wilson, müziğin ve ritüellerin insan biyolojisinde var olan sosyal bağlanma mekanizmalarını harekete geçirdiğini ve topluluk üyeleri arasında uyum sağladığını savunur. Bu mekanizmalar, dinî deneyimlerdeki güçlü duygusal bağlar ve grup uyumu ile paralellik göstermekte olup, müziğin bu süreçlerde önemli bir rol oynadığını ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak evrimsel yaklaşıma göre hem müziğin hem de dinin, insanların hayatta kalma, üreme ve neslini devam ettirme konusunda faydaları olmuş olabilir. Müzik ve din çok eskiden beri bir arada oldukları için insan zihninde derin izlere sahiptir. Çok uzun zamandır var olan bu birliktelik insana ve grubuna avantajlar sağladığı düşünülebilir. Bu eski ve sürekli etkileşim halindeki birliktelik, müzik ile dinî deneyim arasındaki ilişkiyi açıklayabilir.

2. SONUÇ

"Dinî deneyim" kavramını incelemek, bireylerin yaşadıkları dinî deneyimlerin anlaşılması ve nesnel çıkarımlar yapılması açısından oldukça karmaşık bir süreçtir. Dinin tanımının bile net bir şekilde yapılamadığı bir ortamda, dinî deneyimlerin tanımlanması ve sınırlarının belirlenmesi son derece güçtür. Dinî deneyim ile mistik deneyim arasındaki benzerlikler ve farklılıklar hakkında genel bir fikir birliği bulunmamaktadır. Bazı görüşler, dinî deneyimi mistik deneyimle eş anlamlı kullanırken, diğerleri bu iki kavramın tamamen farklı olduğunu savunmaktadır. Bir deneyimin dinî deneyim olarak tanımlanabilmesi için bireyin bir dine veya Tanrı'ya inanması gerekliliği tartışmalıdır; zira, bir birey dinî bir deneyim yaşamadan önce inançsız olabilir, ancak bu deneyim sonrasında inanç geliştirebilir.

Dinî deneyim kavramının tanımında belirsizlikler olduğu gibi bu deneyimlerin hangi durumlarda geçerli olduğu konusunda da kesin sınırlar koymak mümkün görünmemektedir. Transpersonal deneyimler, bilimsel veya mantıksal temellere uymayan aşırı uç deneyimler olarak değerlendirildiğinde, bu tür deneyimlerin dinî deneyim kapsamına alınmaması gerektiği öne sürülmektedir. Din psikolojisi ile

transpersonal deneyimler arasındaki ayırım, bu alanın uzmanları tarafından vurgulanmaktadır. Bu çalışmada kastedilen dinî deneyim, bireylerin hisleri açısından gizemli bir yön taşıırken, aynı zamanda günlük yaşamın unsurlarını da içermektedir.

Müzik ile dinî deneyim arasındaki etkileşim, birçok kaynakta ve araştırmada belirgin bir şekilde ifade edilmektedir. Dinî deneyimin tanımındaki sorunlara rağmen, müzik dinleyen bireyler, sıradan duyguların ötesinde gizemli hisler yaşayabilirler. Dindar bireyler, müzik aracılığıyla dinî hassasiyetlerini artırarak farklı bir “huşu” durumu yaşayabilirken, dindar olmayan bireyler de müzik sayesinde dinî deneyimler yaşayarak zamanla dindar hale gelebilirler.”

Müzik ve din, bireylere ve topluluklara sağladıkları yararlarla evrimsel seçilime tabi olmuş ve insan yaşamında önemli bir yer edinmiştir. Bu etkileşimin biyolojik kökenleri bulunmasına rağmen, kültürel faktörlerin de etkisi büyüktür. Müzik ile dinî deneyim arasındaki etkileşimin kökleri biyolojik temellere dayanmakla birlikte, kültür aracılığıyla farklılaşmış ve şekillenmiştir. Hem müzik hem de din, insanın hayatta kalma, üreme ve neslini devam ettirme açısından faydalar sağlamaktadır. Müzik ve dinin tarihsel birlikteliği, insan zihninde derin izler bırakmış ve sürekli bir etkileşim yaratmıştır. Bu eski ve sürekli devam eden ilişki, müzik ile dinî deneyim arasındaki bağı anlamaya yardımcı olmaktadır.

Sonuç olarak, “dinî deneyim” kavramının karmaşıklığı, bireylerin yaşadıkları deneyimlerin tanımlanmasında ve bu deneyimlerin sınırlarının belirlenmesinde ortaya çıkan zorluklarla daha da derinleşmektedir. Dinî deneyim ve mistik deneyim arasındaki ayırımların net olmaması, inanç unsurlarının tanımındaki belirsizlikler ve transpersonal deneyimlerin değerlendirilmesi gibi faktörler, bu alandaki çalışmaları karmaşık hâle getirmektedir. Müzik ile dinî deneyim arasındaki etkileşim, bireylerin hissettiği gizemli duyguların yanı sıra, toplumsal ve kültürel dinamiklerin de etkisi altında şekillenmektedir. Evrimsel, nöropsikolojik, psikanalitik ve kültürel perspektifler, müzik ve dinin insanlık tarihindeki derin köklerini ve birbirleriyle olan ilişkilerini anlamada önemli bir rol oynamaktadır. Müzik ve dinî deneyim arasındaki etkileşim, kültürel, sinirbilimsel, psikanalitik ve evrimsel perspektiflerden ele alındığında zengin bir anlayış sunmaktadır. Bu disiplinler arası yaklaşım, bireylerin ruhsal ve toplumsal kimliklerini şekillendiren önemli unsurların başında gelir. Müzik, yalnızca bir eğlence aracı olmaktan öte, derin ruhsal deneyimlerin ve toplumsal bağların inşasında merkezi bir rol oynamaktadır. Bu yönüyle müzik, bireylerin manevi yaşamlarına ve toplumsal kimliklerine derinlemesine etki eden vazgeçilmez bir unsur haline gelmektedir.

KAYNAKÇA

- Alcorta, C. S. ve Sosis, R. (2005). Ritual, emotion, and sacred symbols: The evolution of religion as an adaptive complex. *Human Nature*, 16, 323–359. <https://doi.org/10.1007/s12110-005-1014-3>
- Allesch, C. G. (2013). Musik und religion: Eine kulturpsychologische perspektive (s. 39-56). Springer Fachmedien Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-531-19652-7_2
- Alpaydın, R. (2021). Dil, jest, müzik. Madde, Diyalektik ve Toplum, 4(2), 90-96.
- Azari, N. P., Nickel, J., Wunderlich, G., Niedeggen, M., Hefter, H., Tellmann, L., Herzog, H., Stoerig, P., Birnbacher, D. ve Seitz, R. J. (2001). Neural correlates of religious experience. *European Journal of Neuroscience*, 13(8), 1649-1652. <https://doi.org/10.1046/j.0953-816x.2001.01527.x>
- Batson, C. D., Schoenrade, P. ve Ventis, W. L. (2017). Din ve birey, sosyal psikolojik bir yaklaşım (Abdulvahap Taştan, Çev.). Kimlik Yayınları.
- Beck, G. L. (2023). Musicology of religion: Theories, methods, and directions. State University of New York Press. <https://doi.org/10.1515/9781438493091>
- Belzen, J. A. (2013). Music and religion: Psychological perspectives and their limits. *Archive for the Psychology of Religion*, 35(1), 1-29. <https://doi.org/10.1163/15736121-12341256>
- Brown, S. (2000). Evolutionary models of music: From sexual selection to group selection. *Perspectives in ethology: Evolution, culture, and behavior* İçinde (s. 231-281). Springer US. https://doi.org/10.1007/978-1-4615-1221-9_9
- Cioran, E. M. (2015). Gözyaşları ve azizler (İsmail Yerguz, Çev.), (2. Baskı). Jaguar Kitap.
- Colombe, C. (2012). Müziğin insan ve hayvanlara etkisi (M. Salih Ergan ve Ahmet Şahin Ak, Çev.). Ötüken Yayıncılık.
- Darwin, C. (2019). Seksüel seçme (Öner Ünalın, Çev.). Ginko Bilim.
- Demmrich, S. (2020). Music as a trigger of religious experience: What role does culture play? *Psychology of Music*, 48(1) 35–49. <https://doi.org/10.1177/0305735618779681>
- Dunbar, R. (1996). Grooming, gossip, and the evolution of language. Faber and Faber.
- Eliade, M. (2018). İmgeler ve simgeler (Mehmet Ali Kılıçbay, Çev.). Doğu Batı Yayınları.
- Gilman, S. L. (2019). Music and psychoanalysis. (Young Kim., ve Sander L. Gilman, Ed.) *The Oxford handbook of music and the body* İçinde (s. 111–26). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780190636234.013.8>
- Goleman, D. (2004). Duygusal zekâ (Banu Seçkin Yüksel, Çev.). Varlık Yayınları.
- Guzetta, C. (1991). Music therapy: Nursing the music of the soul. *Music: physician for times to come* İçinde (s. 146-166). Quest Books.
- Hafız, M. (2015). Kutsal ve sanat. Dört Mevsim Yayınları.
- Hemşinli, H. (2010). Dinî tecrübenin nesnellığı üzerine. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 33, 119-144.
- Horozcu, Ü. (2017). Din psikolojisi. Rağbet Yayınları.
- James, W. (2017). Dinsel deneyimin çeşitleri (İsmail Hakkı Yılmaz, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Jones, J. W. (1991). Contemporary psychoanalysis and religion: Transference and transcendence. Yale University Press.
- Jordania, J. (2011). Why do people sing. Music in human evolution. Logos.
- Kalın, F. (2014). Rudolf Otto'da din, kutsallık ve mistik tecrübe. Ötüken Neşriyat.

- Kasapoğlu, A. (2005). Bir dinî tecrübe olarak Kur'ân'da huşû. *Tasavvuf İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 15, 177-190.
- Kernberg, O. F. (2000). Psychoanalytic perspectives on the religious experience. *American Journal of Psychotherapy*, 54(4), 452-476. <https://doi.org/10.1176/appi.psychotherapy.2000.54.4.452>
- Kınacı, M. (2012). Eski Yunan dünyasında müzik ve müzisyenler. *Doğubatu Dergisi*. 15(62), 11-27.
- Killin, A. (2017). Plio-pleistocene foundations of hominin musicality: Coevolution of cognition, sociality, and music. *Biological Theory*, 12, 222–235. <https://doi.org/10.1007/s13752-017-0274-6>
- Koelsch, S. (2014). Brain correlates of music-evoked emotions. *Nature Reviews Neuroscience*, 15(3), 170-180. <https://doi.org/10.1038/nrn3666>
- Konfüçyüs. (2008). Erdemin ardından git. Notos Kitap.
- Koyuncu, Ü. (2019). Müzik ve dinî tecrübe etkileşimi hususunda bir araştırma (Tez No. 607463) [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Levitin, D. J. (1997). This is your brain on music: The science of a human obsession. Plume Book.
- Levitin, D. J. (2006). The music instinct. This is your brain on music: The science of human obsession. Dutton.
- McClenon, J. (2001). Wondrous healing: Shamanism, human evolution, and origin of religion. Northern Illinois University Press.
- Miller, G. (2001). The mating mind: How sexual choice shaped the evolution of human nature. Anchor.
- Minai, U., Gustafson, K., Fiorentino, R., Jongman, A. ve Sereno, J. (2017). Fetal rhythm-based language discrimination: A biomagnetometry study. *Neuroreport*, 28(10), 561-564. <https://doi.org/10.1097/wnr.0000000000000794>
- Newberg, A., d'Aquili, E. G. ve Rause, V. (2002). Why God won't go away: Brain science and the biology of belief. Ballantine Books.
- Oberhoff, B. (2005). Die fötalen wurzeln der musik [The fetal roots of music] (B. Oberhoff, Ed.), *Die seelischen wurzeln der musik* İçinde (s. 41–63). Psychosozial Verlag.
- Parncutt, R. ve A. Kessler (2007). Musik als virtuelle person (B. Oberhoff ve S. Leikert, Ed.) *Die psyche im spiegel der musik. Musikpsychoanalytische beiträge* İçinde (s. 203-251). Psychosozial Verlag.
- Peter, A. (2018). Dinler tarihi 101. Say Yayınları.
- Reynolds, V. ve Tanner, R., (1995). The social ecology of religion. Oxford University Press.
- Ricken, F. (2004). Religiöse erfahrung/[1] ein interdisziplinärer klärungsversuch. Kohlhammer.
- Ruffing, J. K. (2010). Music as an opening to religious experience. *Vinayas? Dhana*, 1(1), 70-85.
- Ruffing, J. K. (1997). "To have been one with the earth...": Nature in contemporary Christian mystical experience. *Presence*, 8(1), 40-54.
- Rūmī, J. A. D., Coleman, N., Alleyne, R., Arberry, A. J. ve Moyne, J. A. (1995). The essential Rumi. HarperOne.
- Saliers, D. (2006). Sacred sound (D. C. Robinson, Ed.). *God's grandeur: The arts and imagination in theology* İçinde (s. 52–53). Orbis Books.
- Sanderson, S. K. (2008). Adaptation, evolution, and religion. *Religion*, 38(2), 141-156. <https://doi.org/10.1016/j.religion.2008.01.003>
- Schumaker, J. F. (1995). The corruption of reality: A unified theory of religion, hypnosis and psychopathology. Prometheus.
- Shelemay, K. K. (2001). Soundscapes: Exploring music in a changing world. W. W. Norton & Company.

- Sterba, R. F. (1965). Psychoanalysis and music. *American Imago*, 22(1/2), 96-111.
- Şenel, O. (2013). Müzik algısı, müzik tercihi ve sosyal kimlik bağlamında müzikte önyargı ve kalıp yargı (Tez No. 356239) [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi.
- Tan, A. (2019). Tanrı'nın varlığına kanıt olarak ileri sürülen dinî tecrübe delilinde mistik tecrübelerin yeri. *Diyalektolog Ulusal Sosyal Bilimler Dergisi*, 22, 195-210.
- Titon, J. T. (1992). *Worlds of music. An introduction to the music of the world's people*. Shirmer.
- Türk Dil Kurumu. (2024). Türkçe sözlük. <https://sozluk.gov.tr> adresinden 05.05.2024 tarihinde erişilmiştir.
- Wilson, E. O. (2000). *Sociobiology: The new synthesis*. Harvard University Press.
- Winkelman, M. (2000). *Shamanism: The neural ecology of consciousness and healing*. Greenwood Publishing Group.
- Zatorre, R. J. ve Salimpoor, V. N. (2013). From perception to pleasure: Music and its neural substrates. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 110, 10430-10437. <https://doi.org/10.1073/pnas.1301228110>